

HENRI BERGSON SPIRITUÁLIS ERŐTERÉBEN A FILOZÓFUS MAGYARORSZÁGI HATÁSTÖRTÉNETÉHEZ

SZABÓ FERENC SJ

ABSTRACT

Nowadays, despite the weakening of traditional religiosity, interest in the mystical experience of religions has increased. This makes Henri Bergson's spiritual philosophy timely. At the turn of the 20th century, many intellectuals turned to Catholicism, many as a result of Henri Bergson's spiritual philosophy. The testimony of the French intellectuals had a significant impact on Christian renewal, not only in France, but throughout Europe as a result of the French spirit. The study focuses on the work of the Hungarian Bergson disciple and translator, Valéria Dienes, and her spiritual friendship with the poet Mihály Babits and the bishop Ottokár Prohászka. It presents the fictional dialogue, the 'exchange of consciousness,' born in Valéria Dienes's imagination, which is the testimony of the spiritual affinity of Henri Bergson, Ottokár Prohászka and the Jesuit theologian, Pierre Teilhard de Chardin.

Napjainkban az úgynevezett nyugati világban egyre terjed a gyakorlati materializmus, a vallási közöny, sőt az ateizmus is; ugyanakkor az egyre gyengülő hagyományos vallásosság ellenére bizonyos közösségekben/csoportokban, főleg fiatalok körében fokozódik az értelem- és Isten-keresés, amint ezt a nagy keleti vallások misztikus tapasztalata iránt megnövekedett érdeklődés tanúsítja. A mai hitetlenség és az istentapasztalat keresésének összefüggésében ismét időszerűnek tűnik Henri Bergson (1859–1941) spirituális filozófiája és a keresztény misztika felé való nyitása. Spirituális filozófiájának fő magyarországi közvetítője Dienes Valéria (1879–1978) volt.

BERGSON ÉS A 20. SZÁZAD KONVERTITÁI

A 19–20. század fordulóján számos értelmiségi tért át katolikus hitre, sokan éppen *Henri Bergson spirituális filozófiájának hatására*. A francia értelmiségiek tanúságtétele jelentős hatást gyakorolt a keresztény megújulásra, nemcsak Franciaországban, hanem – a francia szellem kisugárzása miatt – egész Európában.

A „LAIKUS” FRANCIAORSZÁG MEGSZÜLETÉSE

Különös, figyelemreméltó jelenség: a katolikus hitre térő „konvertiták” ragyogó csillagzata éppen akkor tűnt fel Franciaországban, amikor *bekövetkezett az egyház és az állam szétválasztása*, és elkezdődött a francia társadalom egyre erősödő szekularizálódása. A fiatal Paul Claudel 1886-as megtérése ekkor már közismert volt. Az 1905 és 1915 közötti évtizedre esik a megtérések legmagasabb hulláma: Julien Green, François Mauriac, Jacques Rivière, Francis Jammes mellett Charles Péguy, Ernest Psichari és a Maritain házaspár jórészt *Henri Bergson* előadásait hallgatva tértek meg Istenhez. Ebben az időszakban (1909–1911) járt *Dienes Valéria* is Bergson óráira a Collège de France nevezetes 8-as előadótermébe.

Amikor Franciaországban 1905-ben meghozták az egyház és az állam szétválasztásának törvényét, azt a francia katolikusok az egyház és a hit elleni agresszióként élték meg, vagyis úgy, mint ami az egyház lerombolását célozza. Két pápai enciklika is elítélte ezt a törekvést és törvényhozást. Hosszú, szenvedélyes viták előzték meg a „megbékélést”. 1923-ban a Francia Köztársaság és a franciaországi katolikus egyház (a Szentszékkal való tárgyalás nélkül) bizonyos megállapodásra jutott, *modus vivendit* fogadott el. Az állam lemondott arról a szándékáról, hogy a politikai demokrácia mintájára szervezze újra az egyházat. A Köztársaság elismerte, hogy a katolikus egyház alapelve más természetű, mint a politikai demokráciáé. Hosszú fejlődés után tehát a laicitásnak már nem csupán negatív jelentése lett. A II. Vatikáni zsinat a vallásszabadságról szóló nyilatkozatban megnyitotta az utat a pluralista társadalom és a laicitás olyan értelme felé, amely számol a vallással, és nem küzd ellene.

FRÉDÉRIC GUGELOT MONOGRÁFIÁJA A TÖMEGES MEGTÉRÉSEKRŐL

A hit és egyház elleni agresszióknak tekintett *laicizálódás* és az erős *antiklerikalizmus légkörében jelent meg tehát a konvertiták hosszú sora*. A számtalan francia értelmiségi megtérését mutatja be és elemzi Frédéric Gugelot nagyszerű monográfiája,

*Az értelmiségiek megtérése a katolicizmushoz Franciaországban (1885–1935).*¹ Izgalmas olvasmány! Az ismert nagy megtérők mellett olyanokat is felsorakoztat, akiket mára már elfeledtek. Több szempontból tárgyalja a megtérések történetét, vázolja a franciaországi egyházi, szellemi, politikai helyzetet is, bemutatja egyes megtérők sajátos útját, a befolyásokat és a barátságokat, például a konvertita Maritain házaspár kiterjedt baráti körére tett hatását.²

Írók, művészek, filozófusok tömeges megtérésének kora ez. A leghíresebbek, a már említett Claudel, Péguy, Jammes, Max Jacob, Reverdy, Green, Mauriac, továbbá az akkor születő, híressé vált könyvkiadó, a *Nouvelle Revue Française* körének tagjai: Jacques Copeau, Jacques Rivière, Henri Ghéon. A szerző elemzi a megtérők igen változatos történetét, a korszellemet, objektív indítékaikat, és rávilágít arra, hogy *jórészt ők készítették elő és támogatták a francia katolicizmus megújulását.* 150 nevet ismertet, némelyekről bővebben, másokról csak utalásszerűen ír.

Az összes megtérő 78 százaléka fiatal; földrajzilag Párizs a központ; s bizonyos zarándokhelyek (La Salette, Lourdes) is ihletői lettek a megtéréseknek, továbbá olyan olvasmányok, mint a Biblia, Szent Ágoston, Pascal és Kempis *Krisztus követése* című műve. Egymásra is hatottak a megtérők, közülük egyesek „térítő” lettek (például Claudel térítette Jacques Rivière-t). Sok volt a zsidóságból megtért, főleg zsidó nők (60 százalék), például az orosz zsidó származású Raïssa Maritain, Suzanne Bing vagy a férfiak közül Max Jacob, René Schwob és Jean-Pierre Altermann abbé.

Gugelot a megtérések változatos seregében *három típust* különböztet meg: az első csoportnál erős volt a patrióta, sőt nacionalista érzés, amely az első világháború során fokozódott, és kapcsolódott Charles Maurras nacionalista, királypárti mozgalmához, az Action Française irányához. A másik csoportnál az etikai/esztétikai motívum játszott szerepet: az etikai és szellemi zűrzavarban az intranzigens, biztos alapokat nyújtó katolicizmus vonzotta őket. *A harmadik típus/csoport képviselői a materialista-racionalista filozófiákkal szemben Maurice Blondel és Henri Bergson spiritualista világnézetéhez csatlakoztak.*

Gugelot *Henri Bergson spirituális filozófiájának hatásáról*³ írva hét megtérő – Charles Péguy, Joseph Lotte, a Maritain házaspár, Jacques és Raïssa, Ernest Psichari, Henri Massis és Madeleine Semer – vallomását ismerteti. Nem említi azonban a magyar Bergson-tanítványt, *Dienes Valériát*, műveinek magyar fordítóját, eszméinek közvetítőjét, aki maga is Bergson óráira vezette vissza későbbi, 1924-es megtérését.⁴ Joseph Lotte így magyarázza a Bergson-hatást:

¹ GUGELOT, Frederic: *La conversion des intellectuels au catholicisme en France (1885–1935)*, Paris, CNRS Éditions, 2007, 2010.

² Lásd erről MARITAIN, Raïssa: *Nagy barátságok*, Budapest, Szent István Társulat, 1986.

³ GUGELOT: i. m., 102–103.

⁴ Lásd *Száz év után – Eszméletcsere, Bergson eszméinek hatása a XX. század spirituális megújulására, Magyarország felé közvetítő: Dienes Valéria*, Budapest, JTMR, Távtlatok–Faludi Ferenc Akadémia, 2011.

„A bergsoni pszichológia és Péguy erkölcsi kritikájának együttes hatására összeomlott bennünk Taine szcientizmusa, Renan intellektualizmusa és Kant intellektualizmusa. Ez menekülés volt a determinizmusból, lendület a megtalált Isten felé.”⁵

Raïssa Maritain is azt emeli ki, hogy Bergson felszabadította a szellemet, a belső világ, valódi élete felé fordítva azt.

„Abban az időben, amelyről ez a könyv szól (és később is), barátaink közé sok megtért hitetlen vagy a katolicizmushoz megtérőben lévő ember tartozott. Egyszerűen azért, mert a XIX. század végén és azóta is a katolicizmushoz való megtérés nagyon gyakori volt Franciaországban. A nagy hívők, mint például Léon Bloy és Paul Claudel és még a hitetlenek, mint Maurras vagy André Gide körében is, közeli barátai és tanítványai közül sokan tértek meg. A Gide körüli megtérések különösek, ha figyelembe vesszük azoknak az embereknek művészi és irodalmi szerepét és intellektuális képességeit, akik tőle magától tanulták meg, hogyan szabaduljanak meg tőle. Később ezek nála jobban értették a Tékozló fiú példabeszédét. Dupoueyre, Ghéonra, Francis Jammes-ra, Copeau-ra, Jacques Rivière-re, J. P. Laurens-ra, Charles du Bos-ra, Gabriel Marcelre, René Schwobra, Julien Greenre, Jean Pierre Altermannra gondolok. Az utóbbi pap lett, és papi tevékenységével nagyon sok lelket vezetett vissza Istenhez. Jean Copeau egyik lánya misszionárius apácának ment, Rivière fia és lánya bencés kolostorba lépett, Francis Jammes egyik fiából pap lett. [...] A megnevezettek között nagyon sok drága barátot tartunk számon, akiket Isten nekünk ajándékozott.”⁶

François Mauriac, amikor értesült Raïssa Maritain haláláról, a meudoni találkozásokra emlékezve a következőket jegyezte be *Bloc-notes*-jába:

„Mennyi megtérő a francia irodalomban! A luciferi Gide körül a kegyelem milyen pezsgése: Claudel, Jammes, Copeau, Ghéon, Rivière, du Bos, hogy csak a legjelesebbeket említsem, de még sokan voltak velük együtt; megremegtek az örömtől, Maritainék élete légkörétől. Valamennyien a maguk módján *Magnificat*ot énekeltek. És a *Magnificat* nem szűnt meg visszhangozni a francia irodalomban Bloy-tól Huysmansig és Claudelig.”⁷

⁵ GUGELOT: i. m., 102–103.

⁶ MARITAIN: i. m., 253.

⁷ Lásd SZABÓ Ferenc SJ: *Istenkeresők és megtérők, A XX. század konvertitái*, Budapest, Szent Gellért Kiadó és Nyomda, 2014.

JEAN GUITTON NÉHÁNY VONÁSA BERGSON SZEMÉLYES PORTRÉJÁHOZ

A Francia Akadémia jeles tagja, a katolikus filozófus Jean Guitton (1901–1999), akinek élete átívelte a 20. századot, *Egy évszázad, egy élet* címmel megírta szellemi önéletrajzát.⁸ Ebben számos neves kortársával, pápákkal (XII. Pius, XXIII. János, VI. Pál), filozófusokkal (Henri Bergson, Martin Heidegger és Teilhard de Chardin), politikusokkal (Charles de Gaulle és François Mitterrand) és írók, művészek, teológusok egész sorával megélt kapcsolatairól számol be. A kötet IV. részének harmadik fejezetét Bergsonnak szentelte.⁹ Íme, néhány fontos szakasz ezekről a lapokról:

„Először 1922-ben láttam Bergsont. [...] Két főiskolai hallgató társammal csengetünk félénken a Rue Vidal 32. szám alatti lakásán. [...] Első személyes találkozásunk alkalmával főleg udvariassága lepett meg, a szó bergsoni értelmében: ez azt jelenti, hogy sohase gondoljon az ember önmagára, amikor beszél; ez pedig abból a homályos eszméből ered, hogy a másik valamit megtanít nekünk önmagunkról. Alapjában véve ez volt Szókratész gondolata. Bergsonnál mindig volt, még a dicsőség legmagasabb fokán is, valami nyugtalan szerénység.”¹⁰

„A német fogságban (Hartz, Osterode) jegyzetek nélkül előadásokat tartottam Bergson gondolatvilágáról. Mindenki tudta, hogy Bergson zsidó volt, de akkor senki sem tudta, hogy végrendeletében leírta: vonzotta a katolicizmus, amelyben a judaizmus továbbfejlődését látta, de nem akart megtérni, hordta a sárga csillagot, nehogy azt a látszatot keltse, hogy elhagyta üldözött zsidó testvéreit. Természetesen Bergsonról szóló kurzusomat sok német tiszt hallgatta...”

Persze kémltek, vajon mit mond a zsidó filozófusról, s e bűne miatt később szabadult a fogságból, mint társai.¹¹

Bergson is, akárcsak Descartes, maszkot hordott: *larvatus*. Azoknak, akik a Collège de France-ban 1910-ben hallgatták, mint Péguy, Sorel és mások, köztük Dienes Valéria is, az volt a benyomásuk, hogy ismeretlen, még fel nem fedezett partvidék felé tart: a vallás partvidéke felé, vagy pontosabban, amint később maga mondta: a misztika partjai felé. Mégis *Teremtő fejlődés* című művét a Vatikán indexre tette, mert úgy tűnt, hogy szerzője szerint Isten eszméje még kialakulóban van. Hosszú

⁸ GUITTON, Jean: *Un siècle, une vie*, Paris, R. Laffont, 1988.

⁹ Uo., 137–149.

¹⁰ Uo., 137.

¹¹ Uo., 137–138.

ideig bizonyos kétértelműség mutatkozott Bergson nyelvezetében. Egy napon, 1912-ben, hogy szétoszlassa a félreértéseket és meghatározza mély kutatásának értelmét, levelet írt Joseph de Tonquedec jezsuita atyának, amely szellemi végrendelete volt.

„*A tudat közvetlen adottságai* című könyvemben kifejtett eszmélődéseim végül eljutottak a szabadság tényének megvilágításáig. *Az anyag és emlékezetben*, remélem, a szellem valóságát tettem kézzelfoghatóvá. *A Teremtő fejlődés* megmutatja a teremtés ténylegességét. Mindebből világosan adódik egy alkotó és szabad Isten fogalma, aki létrehozza az anyagot és életet, és akinek alkotó törekvése az életet illetően a fajok fejlődésében és emberi személyek alkotása által folytatódik. Mindebből következik tehát a monizmus és általában a panteizmus cáfolata.”¹²

Guitton ezután azt mutatja be, mi volt *Bergson eszméje a kereszténységről*.

„1933-ban Bergson közzétett egy könyvet, amelyben előadta csatlakozását a keresztény misztikához: *Az erkölcs és a vallás két forrása*. Bergson elgondolása szerint a vallásnak két nagyon különböző forrása van: az egyik statikus, a másik dinamikus. Az egyik megfelel a népi vallásosságnak: ez bele van írva a biológiába. Ez szüli a vallásokat szerte a földön: az értelmes lények alkalmazkodási módszerei a halandó állapothoz. A másik az igazi vallás, a dinamikus vallás, amelyet a végtelen mozgat; e vallás megvalósult a földön Ábrahám utódaiban (vonalában), hogy végül elérjen a kereszténységhez, a katolicizmushoz...”¹³

A modernista pap Alfred Loisy, akivel Guitton kapcsolatban állt, s aki végül elveszítette hitét, nem értett egyet Bergson felfogásával. Guitton, miután találkozott Bergsonnal, az alábbi személyes üzenetet vitte el Loisynak.

„Azért fogadom el a *Két forrás* létezését a vallásban, mert amikor a miszticizmus kutatása során a zsidó és a keresztény történelmet tanulmányoztam, a misztikát tisztán és teljesen csak a Jézus által alapított vallásban találtam meg. Ha nem lett volna Krisztus, azt lehetett volna hinni, hogy elég az eleusiszi misztériumok vagy az egyiptomi misztériumok miszticizmusa. De nagy különbség van a legnagyobb görögök (Platón vagy Plótinosz) miszticizmusa és a keresztény miszticizmus között. A görög miszticizmus megáll az extázisnál, a keresztény miszticizmus azonban továbbmegy az extázisnál. Túlhaladja egészen addig, mígnem megtalálja túl minden extázison a szeretet aktusát. Jézusnak nem voltak extázisai.[...] Amit Loisy miszticizmusnak nevez, azzal nem értek egyet. Az igazi miszticizmus nagyon ritka,

¹² Uo., 139–140.

¹³ Uo., 143.

csak kiváltságos személyeknél létezik. Csak olyan nagy katolikus misztikusoknál fedeztem fel, mint Keresztes Szent János, Avilai Teréz, és hozzáteszem, Jeanne d'Arc, aki azért különleges, mert kombinálja a vallásos és a nemzeti miszticizmust. Leányomnak a Jeanne nevet adtam.”

– így Bergson üzenete.¹⁴

KITÉRŐ

A Budapesti Francia Intézet által 2011-ben rendezett *Bergson-konferencia* anyagának¹⁵ bevezető tanulmányában *Vető Miklós*, a magyar származású francia filozófus a következőket írja *Bergson aktualitásáról*:

„Bergson kétségkívül a fenomenológiát megelőző korszak legjelentősebb francia filozófusa, aki rövid időre háttérbe szorult ugyan, ám manapság egyértelműen klasszikus gondolkodóként és a filozófiatörténet egyik nagy alakjaként áll előttünk. 1928-ban megkapta az irodalmi Nobel-díjat, kortársai pedig nem csupán Franciaországban bálványozták, hanem Németországban, Amerikában, Spanyolországban és Magyarországon is.”¹⁶

Bergson *teremtő ihletése* jól tapasztalható volt nálunk is.

„Bergson fordítójaként és tanítványaként Dienes Valéria munkássága erőteljesen magán viseli a mester hatását. A nagy költő és irodalmár, Babits Mihály, csodálója és egyben kritikusa volt. A kulturális elnyomás, a diktatúra idején *Az erkölcs és a vallás két forrása* szerzőjét természetesen egyáltalán nem tartották nagyra, s nem is foglalkoztak vele.”¹⁷

Ismeretes, hogy Dienes Valéria Bergson nagy műveit magyarra fordította, kivéve az utolsót. A *Deux sources* fordítását is elkészítette, de ennek kézirata lappangott.

¹⁴ Uo., 143–144.

¹⁵ *Bergson aktualitása*, szerkesztette Ullmann Tamás és Jean-Louis Vieillard-Baron, Budapest, Gondolat Kiadó, 2011 (A Francia Intézet Filozófiai Füzetei).

¹⁶ Uo., 7.

¹⁷ Uo., 8.

2000-ben az OSZK Kézirattárából előkerült fordítás néhány hiányzó oldal hozzáfordításával 2002-ben jelent meg.¹⁸ Részben ez is magyarázza, hogy e nagy mű nem került bele a magyar szellemi élet vérkeringésébe.

Bergson a *Két forrás...*-ban megírta a „teremtő fejlődés” folytatását. A keresztény misztikusokat tanulmányozva eljutott a Szeretet-Istenig és az evangéliumok Krisztusáig. Ehhez a kiadáshoz írt *Utószavamban* vázoltam Bergson útját a tudattények elemzésétől a misztikusokig, a Szeretet-Isten felismeréséig.

Idézem Bergson csodálatos vallomását a nagy mű (általam fordított) utolsó oldaláról:

„Az igazat megvallva, ha biztosak lennénk, abszolút biztosak abban, hogy van halhatatlanság (survie), nem is tudnánk másra gondolni. Az élvezetek megmaradnának, de vértelenek és színtelenek lennének, mivel intenzitásuk csupán a rájuk fordított figyelemtől függ. Elhalványulnának, mint maga a lámpa fénye a felkelő Nap előtt. A gyönyört elhalványítaná az öröm.”

BERGSON A KERESZTÉNY MISZTICIZMUSRÓL ÉS A SZERETET-ISTENRŐL

Bergson már a század elején érdeklődött a miszticizmus iránt. Olvasta Henri Delacroix tézisé a németországi miszticizmusról;¹⁹ különösen is meglepte az Eckhart mester és az újplatonizmus viszonyáról írt fejezet. 1901 januárjában ismertette az Akadémián Delacroix könyvét, amelyet Avilai Teréznek, Mme Guyonnak és Susónak szentelt. Majd alaposan tanulmányozta Delacroix tézisé a misztikusok pszichológiájáról.²⁰ A metafizikus Bergson a *Két forrás...*-ban átadja a szót Isten tanúinak, a misztikus tapasztalatról beszámoló szentek tanúságtételének.

Bergson több levelet írt a már említett modernista pap-exegétának, Alfred Loisynek (1857–1940). Gratulált neki ahhoz, hogy katedrát kapott a Collège de France-ban. Kezdetben figyelemmel olvasta Loisy vallástörténeti és az evangéli-

¹⁸ OSZK Kézirattára Fond 223. – BERGSON, Henri: *Az erkölcs és a vallás két forrása*, Dienes Valéria fordítása, Szabó Ferenc gondozásában, Budapest, Szent István Társulat, 2002. Az eredeti: *Les deux sources de la morale et de la religion*, 1932. Lásd a mű elején a fordító, Dienes Valéria *Henri Bergson* című esszéjét és Szabó Ferenc *Utószavát*.

¹⁹ 1900. május 28.: BERGSON, Henri: *Correspondances*, Paris, PUF, 2002, 51.

²⁰ GOUIER, Henri: *Bergson et le Christ des Évangiles*, Vrin–Bibliothèque d’Histoire de la Philosophie, 1987, 151–152.

umokról írt munkáit, dicsérte az Újszövetség görögből készített fordítását.²¹ Később már kissé idegesen válaszol Loisynek a *Két forrás...*-t érintő kritikáira.²² J.-L. Vieillard-Baron megjegyzi:

„Bergson Loisyval (*A vallás* című könyvről) folytatott levelezése kivételes jelentőségű: jól megértette magát vele, mi több, bibliamagyarázó munkásságát annak ellenére csodálta, hogy Loisyt az egyház elítélte, Párizsi Katolikus Intézet-beli katedrájától megfosztotta, végül pedig kiátkozta. 1917. július 20-án kelt, Alfred Loisynek írt levelében Bergson hosszasan méltatja az 1917-ben, Párizsban megjelent *A vallás* című művet.”²³

Majd egy hosszú idézet következik a levélből,²⁴ amelyben Bergson kijelenti, hogy a hitről és a vallásról szóló saját nézetei „részben egyeznek” Loisyéival.

Érdekesek és rokonszenvesek a katolikus értelmiségieknek, Gabriel Marcelnek, François Mauriacnak és Jean Guittonnak írt levelek. Itt még csak a bergsonista filozófushoz, Edouard Le Roy-hoz fűződő kapcsolatát említem.²⁵ Bergson 1905. május 31-én²⁶ köszönetet mond a modernista katolikus Le Roy-nak *Mi adogma?* című cikkért. 1914. június 10-én²⁷ Le Roy-t póttagnak ajánlja a Collège de France-ba, méltatva a tudományelmélet terén végzett munkásságát, továbbá kiemeli azt is, hogy a vallásfilozófia kérdéseibe is elmélyült; s ezzel kapcsolatos eszmélődéseiből született *Dogma és kritika* (1907) című tanulmánykötete.²⁸ Bergson rámutat arra, hogy Le Roy nem a misztikát, hanem a vallásos *cselekvést* vizsgálja (ebben részben Maurice Blondelt követi); szerinte a vallásban fontosabb az *átélés*, semmint a dogmákhoz, a hittételekhez való spekulatív csatlakozás.

Mindezek a kapcsolatok, levélváltások, olvasmányok és kritikák is alakították Bergson kutatómunkáját, nézete kialakulását a vallásról és a misztikáról, az *Essai...*-től a *Két forrás...*-ig. Henri Gouhier így összegezi:

„Az első laptól az utolsóig a bergsonizmus az ész kritikája azzal az erőfeszítéssel, hogy (elsősorban) a spirituális valóságot gondolja el. Amilyen mértékben a tartam

²¹ BERGSON: *Correspondances*, 252–253; 271, 756–757, 996, 1151–1152.

²² Uo., 1428, 1556–1557.

²³ „Bergson: kereszténység és modernitás”, in *Bergson aktualitása*, 186–187, cf. 756–757.

²⁴ BERGSON: *Correspondances*, 756–757. Lásd még fentebb Guittton közvetítését.

²⁵ Edouard Le Roy és Prohászka Ottokár, valamint Le Roy és Teilhard de Chardin kapcsolatáról lásd *Eszméletcsere* című tanulmányomat in *Száz év után – Eszméletcsere*, I. m., 107kk.

²⁶ BERGSON: *Correspondances*, 119–120.

²⁷ Uo., 582–584.

²⁸ Ezt a kötetet Prohászka alaposan ismerte és felhasználta akadémiai székfoglalója, *Az intellektualizmus túlhajtásai* kidolgozásakor: *Prohászka Ottokár és műve*, Budapest, Szent István Társulat, 2007, 136kk.

(*durée*) intuíciója kitágul (kiterjed), a polémiának joga van; Bergson minden könyvében igyekszik felfedni annak a tudománynak a visszaéléseit, amely a szellemhez az anyag tudományának eszményével és módszereivel közeledik. [...] A *Tudat közvetlen adottságaiban* a minőséget kiemeli a pszichofizikából. Az *Anyag és emlékezetben* az emlékezetet menti ki a pszichofiziológiából. A *Teremtő fejlődésben* az evolúció túlmutat a naturalisták evolucionizmusán. Hasonlóképpen a *Két forrás...*-ban az erkölcsi élet túlmutat a szociológián, az igazi miszticizmus pedig a pszichopatológián. [...] A *Két forrás...* helyet hagy a pszichopatológiának és főleg a szociológiának: de az életlendület (*élan vital*), amely lelki energiában bontakozik ki, nem tartozik a szociológiai tények, sem a pszichopatológiai tények rendjébe.²⁹

A nagy, *tevékeny* keresztény misztikusokat említve Bergson hangsúlyozza szellemi egészségüket.³⁰ „Azért ítélték erről másként, mert a misztikusok végleges átalakulását gyakran rendellenes állapot előzi meg. Látomásokról, önkívületekről, elragadtatásokról beszélnek. Ezek a tünetények betegeknel is előfordulnak, és betegségük alkotórészei.” Megengedi, hogy „az önkívületek, látások, elragadtatások rendellenes állapotok, és nehéz különbséget tenni a rendellenes és a beteg között. Ez volt különben a nagy misztikusok véleménye is.”³¹

Bergson, miután megállapítja, hogy a misztikusok tapasztalataik leírásában nem álmodozást vagy beteges képzelgéseket fejeztek ki, azt vizsgálja, mennyiben eredeti a tapasztalatuk. Arra a következtetésre jut, hogy istenélményük lényegében eredeti: az életlendület kvintesszenciája: *szeretelendület*. A misztikus a Szeretletben látja Isten lényegét; a filozófus a szeretetet teremtő energiának fogja fel. A keresztény misztika az emberiség lelki fejlődésének csúcspontját jelzi, de a kezdeteknél már ott van Krisztus. Bergson ezt megállapítja, de filozófiai módszeréből következik, hogy nem beszél többet Krisztusról, isten-emberi voltáról. „*Miszticizmus és kereszténység egymást határtalanul feltételezik. De mégis kell hogy lett légyen kezdődése. Valóban, a kereszténység eredeténél ott van a Krisztus.*” – „*Isten természetét a filozófia hamarosan meghatározza, ha a miszticizmust formulába akarná önteni. Isten szeretet és szeretet tárgya: itt van a miszticizmus egész hozadéka. Erről a kettős szeretetről beszél szüntelenül a misztikus.*”³²

²⁹ GOUHIER: i. m., 154–156.

³⁰ BERGSON: *Az erkölcs és a vallás két forrása*, 252–253. A 20. jegyzetben: „Arra, ami a nagy keresztény misztikusokban lényegesen tevékeny, H. Delacroix hívta föl a figyelmemet.”

³¹ BERGSON: *Az erkölcs és a vallás két forrása*, 253.

³² Uo., 264 és 278.

BERGSON VÉGRENDELETE

A *Correspondance* végén olvasható Henri Bergson *végrendelete* (1938. május 9).³³ Ebben szó van írásai közzétételéről, barátairól és ellenségeiről, végül rendelkezik temetéséről. *Barátai* közül a következőket említi: Edouard Le Roy, Chevalier, Brunschvicg, Jean Wahl, Jankélévich, F. Challaye, J. Guitton... A *temetésről* következőképpen rendelkezik:

„Gondolataim egyre közelebb vittek a katolicizmushoz, amelyben én a judaizmus beteljesedését látom. Át is tértem volna a katolikus hitre, ha nem láttam volna (sajnos nagyrészt néhány, erkölcsi érzéket teljességgel nélkülöző zsidó miatt), amint az antiszemitizmus árnya egyre jobban beborítja a földet. A holnap üldözöttjei között kívántam maradni. Remélem azonban, hogy temetésem, a párizsi érsek hozzájárulásával, egy katolikus pap celebrál majd. Ha ezt a hozzájárulást nem kapom meg, akkor rabbit kell hívni, de nem szabad elrejtteni előle – és senki elől sem – a katolikus erkölcshöz való személyes vonzódásomat és azt, hogy ha lehetett volna, akkor egy katolikus pap imáit választottam volna erre az alkalomra.”

Kívánsága teljesült: De Tonquédec jezsuita mondott imát sírjánál.³⁴ A zsidó származású Bergson – mint már jeleztem – sorsközösséget akart vállalni az üldözött zsidókkal, ez volt egyik oka, hogy megmaradt az Egyház küszöbén. De barátja, Jean Guitton szerint ebben a tartózkodásban közrejátszhatott alkata és filozófiai módszere is. Bergson a reflexió aggályos precizításával közeledett a hithez, a hitbizonyosság megszerzéséhez. Csak arra tudott igent mondani, aminek igazáról hosszú tanulmány és reflexió után meggyőződött. Nem maradt már ideje a dogmák, a katolikus hittételek alaposabb vizsgálatára.

A Bergson filozófiájával rokonszenvező – és a Bergson-tanítvány Edouard Le Roy írásait tanulmányozó – Prohászka Ottokár már 1914-ben jól látta a spirituális filozófus szerepét Franciaország lelki megújulásában. A fehérvári püspök szerint a reneszánsz elsősorban nem keresztény filozófusoknak köszönhető (bár nem vonja kétségbe az ő érdemeiket sem), hanem kezdetben matematikusok, természettu-

³³ BERGSON: *Correspondances*, 1669–1671.

³⁴ Vö. H. GOUTHIER: *Bergson et le Christ des Evangiles*, Fayard, Párizs, 1961; Jean GUITTON: *Ceuvres complètes*, Paris, Desclée de Brouwer, 1967, 7–41. Minderről bővebben lásd még: SZABÓ Ferenc SJ: „Bergson útja az Evangéliumok Krisztusa felé”, *Vigilia* 1981/1; újraközölve: *Lélekben és igazságban*, Róma, 1986, 225–240. – Babits Bergson katolizálásnak hírére megjegyzi: „Félvér volt, de vallása zsidó. Filozófiája azonban a katolicizmushoz állt közel. Ezért sokat térítették. Az érsek szerint azért kívánta a titoktartást, hogy a zsidóellenesség, zsidótörvény korában ne lássék. Nálunk is a katolikusok propagálták, főleg Prohászka.” (Utalás Prohászka: „A lényegismeret Bergson tanában és a régi filozófiában” című tanulmányára.) *Babits Mihály beszélgetőfüzetek II*, sajtó alá rendezte Belia György, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 324–326.

dósok, „laikus” filozófusok hatása volt, akik „a mechanikus világnézet szikláit szétrobbantva megint teret nyitottak a hitnek, az eszmények tiszteletének s a transzcendentális erkölcsnek. [...] Ezt a »laikus« munkát Boutroux, Poincaré, Bergson s társaik végezték. [...] A legközvetlenebb s legkihatóbb indítást az idealizmus felé mégis Bergson filozófiája adta. Bármilyen kifogásokat emeljünk is e filozófia ellen, hatása mégis nagyszerű volt.”³⁵

DIENES VALÉRIA (1879–1978) BERGSONIZMUSA

SZEMÉLYES MEGJEGYZÉSEK

Dienes Valériával 1965-ben Párizsban ismerkedtem meg, amikor elkísértem a Teilhard de Chardin Alapítványhoz, hogy engedélyt kérjünk Teilhard-fordítása kiadásához. Miután visszakísértem a hotelbe, még hosszan beszélgettünk Bergson-ról, Teilhard és Prohászka bergsonizmusáról. Részleteket olvasott fel naplójából az eszméletcseréről. Korábban és későbbben, Rómából is több levelet váltottam vele, főleg Babitsról faggattam. Az 1970-es évek első felében, amikor már hazalátogathattam, felkerestem Gedeon fiáéknál a budapesti Levendula utcában. Egyszer hosszan elmondta élettörténetét: katolikus neveltetését, majd hite „elvesztését” (egyetemista korában, későbbi férjével, Dienes Pállal való megismerkedése hatására ő is ateista lett), Szabó Ervin, Jászi Oszkár és a Huszadik Század körével fenntartott kapcsolatait, az 1910-es évek körül a párizsi éveket a Bergson-órákkal (amelyek következtében utóbb elhagyta materialista világnézetét), a Pállal való szakítást, franciaországi „kalandját” két gyermekével, megismerkedését a Duncan testvérpárral, majd hazatérését és 1924-as megtérését, szellemi-lelki barátságát Prohászka Ottokárral.

A kommunista évtizedekben, amikor Lukács György *Az ész trónfosztása* című műve szabta meg a hazai kultúrpolitika irányát, és tettek „pártindexre” olyan nagy filozófusokat is, mint Henri Bergson,³⁶ érthetően tanítványáról, Dienes Valériáról is hallgattak. Már jól ismertem élete történetét, amikor az 1970-es évek derekán elhangzott szenzációszámba menő televíziós interjúja Vitányi Ivánnal.³⁷

³⁵ PROHÁSZKA Ottokár: *Korunk lelke, Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái X*, sajtó alá rendezte Schütz Antal, Budapest, Szent István Társulat, 1928, 140–141, 145.

³⁶ Henri Bergson irracionálisizmusát élesen bírálja LUKÁCS György *Az ész trónfosztása* bevezetőjében, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954, 3–26.

³⁷ A Vatikáni Rádióban hozzá is szóltam, kiegészítettem, a szöveget leközlölte Rónay György a *Vigiliában* – lásd SZABÓ Ferenc SJ: „Ami egy interjúból kimaradt”, *Vigilia*, 1976. március.

„EMLÉKEZÉS: ÜLTEM ÉN BERGSON 8-AS TERMÉBEN...”³⁸

Megindító, hogy a 100. évében járó Dienes Valéria egyik utolsó, remegő kézzel írt naplójegyzetében (1977. december 27. – „Emlékezés: Ültem én Bergson 8-as termében...”) Bergsonra emlékezve arról vall, hogy szerelmes volt a „Bergson-gondolatba”. „Ilyen szerelem teszi magát a Bergson-gondolatot vallásforrássá...” „Aki egyszer Bergsoné lett, mindig Bergsoné marad. Mi a titka ennek? Talán Péguy tudta.” Mint említettem, a 20. század elején Péguy is járt a Collège de France-ba Bergson előadásaira, és ő vitte el oda a Maritain házaspárt, ők meg más írókat, művészeket, későbbi konvertitákat, akikre ugyanúgy felszabadítóan hatott Bergson, mint Dienes Valériára.

1957-ben, akkor még kiadatlan *Bergson* című esszéjében hosszan visszaemlékezik a Bergson-órákra. Költőien érzékelteti azt az izzó szellemi légkört, amely a híres 8-as terem betöltötte, és amiről számos egykorú Bergson-hallgató tanúskodik:

„Jelenléte betöltötte a terem. Sugárzott. Magas katedrájának elsöpados árnyékában ültünk. Csodálatos világító fej jelent meg az asztal felett. Tekintete kéken simított végig a termen, a sűrű emberarcokon. Megszólalás halk, tiszta artikulációs beszéd, ennél csak a gondolat lehetett finomabb, amelynek elemzésére vállalkozott. Azt mondta, hogy egész évben ezen a napon s ebben az órában a lélekről és a testről akar beszélni. A Szellem és a Test – mondta a címet. [...] Elkezdődött egy »emlékezés«, egy fakadó forrás, abból a messze múltból való, amikor a boldogság elfogulatlan biztonságában, a teremtő élet munkájának talaján kezdett élni bennem egy megújulás, amely a régi énemből kiemelt engem. Ez a folyamat azt a nevet viselhetné: *bergsoni évek*.”

Később így folytatja az emlékezést:

„És lefolyt a tanév. Tele színes, gazdag emlékeznivalóval. Annak a nagy belső átalakulásnak külső kerete az a minden ízében termékeny párisi szellemi atmoszféra volt, amelyet csak az a Quartier Latin tud adni. *Nem kellett földrengés a mi ateizálás materializmusunkból való kivetkezéshez, csak el kellett kezdeni gondolkodni a Nyolcas Terem levegőjében.* És hazavinni a gondolatot...” (Kiemelés tőlem – Sz. F.)

³⁸ A következőkhöz: SZABÓ Ferenc SJ: *Dienes Valéria önmagáról*, Szeged, 2001; és „Eszméletcsere” in SZABÓ Ferenc SJ (szerk.): *Prohászka ébresztése II*, Budapest, Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK), 1998, 277–323.

Az esszé végén pedig ezt olvassuk:

„A gondolat megelevenedése folyt ezeken az órákon. Mindenki a saját belső készletével, mindenki a saját »érzékével«, mondjuk, belső érzékszerveivel dolgozott, felvételezett és egyesült a feléje áradó gondolatban. Átnevelődés, áthasonulás volt – metafizikának, a Valóság átélésének iskolája. Visszafordulni már nem lehetett. Az evolúció ereje volt ez, az egyéni eszméletfejlődés visszaverődésében, vagy inkább beleolvadó lendületében, mert ez az egység megállíthatatlanul tart Előre és Felfelé. Bennünk volt a megújulás. De még hosszú, tarka, eseménydús Nagy időnek kellett letelni 1923-ig, onnan 1957-ig, hogy a lélek élte tényein nevelődve arra érjen, amivé szánta Isten.”

DIENES VALÉRIA ÉS BABITS MIHÁLY

Dienes Valéria 1911-ben írt leveleiben nagy lelkesedéssel számol be barátjának, Babits Mihálynak, élményeiről, Bergson rá gyakorolt hatásáról.³⁹ 1911. április 19-i hosszú levelében baráti tanácsokat ad Babitsnak, hogy nyugtalan igazságkeresésében „a te belső életed is megtalálhatja a maga nagy gazdag folyamát, ahol összeömlik a soká egymásnak ártó ezer kívánság, s egymást szépíti, igazabbá, teljesebbé teszi...” 1911. július 15-én kelt, ugyancsak hosszú levelében Bergson perszonalizmusát állítja elé, hogy megtalálja önmagát. Valójában Babits már tanulmányozta Bergson műveit; Fogarason születő *A költő szól* című verse – bevallása szerint – akár a bergsoni intuíció illusztrációjának is tekinthető. 1910 nyarán *Nyugat*-beli közlését kérve, Babits Osvát Ernőnek küldi el értekezését Bergson filozófiájáról: „népszerű ismertetés[e], mely úgy [sic!] hiszem nagy szolgálatot tehet a filozófiában járatlanabb, de a hatalmas gondolatok iránt mégis érdeklődő olvasónak”.⁴⁰

Babits *Nyugat*-ban közzétett Bergson-tanulmányát a Párizsban tartózkodó Dienes Valéria hevenyészett francia fordításában ismerteti meg Bergsonnal, aki így is bölcséletének legvilágosabb összefoglalását látja benne:

„Nagyon figyelmesen hallgatta, láthatóan nem kívánta, hogy rövidítsem, és amikor befejeztem, így válaszolt: – Ez az ismertetés annyira jó, hogy – amennyiben általánosan ismert nyelven volna írva –, mindenkinek ezt ajánlanám, aki röviden ismerkedni akar gondolataimmal. – A francia mondatra nem emlékszem már – »avec me spensées« [gondolataimmal], így végezte, és így szerette emlegetni

³⁹ Babits Mihály és Dienes Valéria kapcsolatáról lásd még Róna Judit tanulmányát in *Száz év után – Eszméletcsere*, i. m., 89–106.

⁴⁰ Lásd OSZK Fond 253/708/8.

művét. Hiszen ismerjük ezt a szavát: »Je n'aipas de systhème« [‘nincs rendszerem’]. Babits munkájáról való véleménye oly nagy örömet okozott nekem, hogy azonnal megírtam ezt Mihálynak”

– emlékezik Dienes Valéria egy 1964 novemberében kelt levelében. Bergson dicsérő véleményére Babits igen büszke. Egy 1965-ben készült interjúban Dienes Valéria egy fontos kiegészítéssel megismétli a már-már legendává vált történetet:

„Ő [ti. Babits] hamarabb írt Bergsonról, mint én. Ő írt legeslegelőször magyarul Bergsonról a *Nyugatban*. És akkor, amikor ez megjelent, akkor utána, nemsokára én kint voltam Párizsban, és elmentem Bergsonhoz, és neki elvittem azt a magyar szöveget, és magyarból kivonatosan lefordítottam neki. Bergson annyira el volt ragadtatva ettől, hogy azt mondta: »Nézzé, ha ez elfogadható nyelven volna, amelyen az emberek olvasnak, mindenkinek ezt ajánlanám, aki röviden tájékozódni akar az én gondolataimról.« Szóval ez annyira megfelelt magának a szerzőnek. Pedig én csak úgy, ahogy a *Nyugatban* a fejezetek jöttek egymás után, mindegyiknek a kvintesszenciáját franciául elmondtam neki, és ez elég volt arra, hogy ezt így felismerje; mert abban az időben még nagyon sokféleképpen nem értették őt és nagyon sokféle oldalról kezdték ki. Például próbálták alakjai megértését a művészet oldaláról kezdeni, holott az egész a tartalom oldaláról kezdődött. És ezt Babits abban a pillanatban megfogta, és a tartalom felől építette ki az egész gondolatfolyamatot.”⁴¹

Dienes Valéria Bergsontól megtanulja, hogy az ember több mint a teste, hogy minden személy önteremtő eszmélet, hogy az átélt időn (*durée*) keresztül rányitunk a lét titkára. Az eszmélődő ember, aki az idő végtelene felé kitárul, valami egészen újat fedez fel: az idő határtalanságát mind a múlt, mind a jövő felé: „Eszméletünk múltja ébredésünkkel kezdődik, de ha egyszer ébred, nem tud többé lezárulni. Teremtett lélek csak Teremtőből meríthetett, csak annak a képére és hasonlatosságára keletkezhetett.” – Dienes Valéria ilyen eszmélés révén nyit rá a Transzcendensre.

DIENES VALÉRIA A BERGSONIZMUS HAZAI KÖZVETÍTŐJE

Sándor Pál Bergsonról írt könyve végén⁴² a filozófus magyarországi hatásáról szólva ezeket írja: „Az a körülmény, hogy Bergson fontosabb művei (*Idő és szabad-*

⁴¹ VITÁNYI Iván: *Valóság* 1975, 8. sz., 88–89.; *Babits Mihály beszélgetőfüzetei II*, 60. – Babits Mihály tanulmányát bevezetőként lásd a Dienes Valéria által magyarra fordított és 1930-ban kiadott *Teremtő fejlődés* 1987-es reprint kiadásában.

⁴² *Henri Bergson filozófiája*, Budapest, Gondolat, 1967, 318. Sándor Pál némileg már kiigazítja Lukács György egyoldalú és torzító Bergson-értékelését.

ság, *Teremtő fejlődés, Tartam és egyidejűség, A nevetés, Bevezetés a metafizikába, Metafizikai értekezések*) magyarul megjelenhettek, nemcsak annak a társadalmi, objektív érdeklődésnek tulajdonítható, amely a bergsoni filozófia – nagyrészt mint nyugati divatos eszmei áramlat – iránt megnyilvánult, hanem annak a szubjektív előfeltételnek is, hogy e művek fordítója és propagátora, Dienes Valéria, Bergson személyes tanítványa volt.” Sándor Pál még felsorolja a Bergsonról szóló magyar tanulmányokat, kiemelve Dienes Valéria *Bergson lélektana* című, az *Idő és szabadság* kötet bevezető tanulmányát, valamint Babits Mihály már említett írását.

Az *Idő és szabadság* Bergson 1889-es nagy művének, az *Essai sur les données immédiates de la Conscience/Eszméletünk közvetlen adatai* című doktori értekezésének magyar fordítása.⁴³ A magyar fordítás bevezetőjében Dienes Valéria a bergsoni filozófia értelmezésének kulcsát adja. Természetesen itt már utal Bergson többi, addig már megjelent művére is, mestere filozófiájának fejlődésére. A kötet végén fontos fordítói megjegyzéseket tesz, többek között megmagyarázza, miért fordította a *conscience*-t a szokványos *tudat* helyett *eszmélettel*: „Alkalmasabb volt a bergsoni terminológia középpontjául, mint a lélektani használatra készített *tudat* szó, melynek értelmi rezonanciája tisztán tudományos, a mindennapi nyelvben tartalmassá és színessé vált *eszmélet* jelentéskörével szemben.”⁴⁴ Hosszan elemzi a bergsoni filozófia kulcsszavának, a *durée*-nek (tartam, tartamosság) jelentését.

„A lelki élet kvalitás-áramlat és időssége adja minőséges megújulásait. [...] A tartam e minőségthalmazok haladó felgöngyölődése, minden múltnak a jelenbe szűrődése és folytonos érvényesülése, valóságos pszichikai univerzum, mely magában foglal és előresodor mindent, amit csak valaha átéltünk. A múlt e megmaradása Bergsonnál maga a tiszta lelkiség, az eszmélés fővonása. [...] A múlt megmaradása nem egyjelentésű a visszaemlékezéssel.”⁴⁵

„[A] tartamosság közvetlenül az eszméletben ismerhető meg. [...] Az *Essai*...-ben a szabadság problémája nyer általa új formulázást, a *Matière et Mémoire*-ban a test és lélek, anyag és szellem viszonya jut megvilágításhoz, s eszköz gyanánt egy új lélektani alapjai tevődnek le, a *L'Évolution Créatrice*-ben pedig ugyanez a

⁴³ Dienes Valéria 1923. október 7-i előszavában jelzi, hogy „a szerzőtől összes munkáinak magyar fordítására nyert kizárólagos felhatalmazásunknál fogva kilátásba helyezzük a *L'Évolution Créatrice* (1906) és a *Matière et Mémoire* (1897) mielőbbi közzétételét is.”

⁴⁴ BERGSON, Henri: *Idő és szabadság*, reprint kiadás, Szeged, Universum Könyvkiadó, 1990, 197–198. Tverdota György kimutatta, hogy József Attila *Eszmélet* című költeményét a Bergson-fordító Dienes Valéria ihlette (*Tizenkét vers, József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*, Budapest, Gondolat, 2004). Vágó Mártától is tudjuk, hogy József Attila nagy érdeklődéssel olvasta eredetiben Bergson *Teremtő fejlődését*: VÁGÓ Márta: *József Attila*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975.

⁴⁵ BERGSON: *Idő és szabadság*, 15.

használat közben megterhelődött s új munkaképességekhez jutott alapszemlélet alkalmazódik bizonyos fejlődéstani meggondolásokra és jut egy sajátos dualisztikus kozmogóniára.⁴⁶

AZ ERKÖLCS ÉS A VALLÁS KÉT FORRÁSA

A fentieket Dienes Valéria bővebben kifejti a negyvenes évek elején (Bergson halála után) írt *Henri Bergson (1859–1941)* című tanulmányában, amelyben elemzi mestere fejlődését az *Essai*-tól a *Deux sources*-ig.⁴⁷ 1933. március 16-án a *Nyugatban* Babits Mihály már lelkesen ismerteti a „várva várt” könyvet, kijelentve, hogy az elsők között volt, akik Magyarországon Bergson nevét leírták.

„Az első érzésem, mikor Bergson-t fiatal koromban először olvastam, a fölszabadulás érzése volt. Ez a gondolkodókétségtelenül megszabadította a filozófiát a »természettudományos« és agnosztikus század bizonyos fojtó előítéleteitől és csüggedéseitől, s közvetlen adatokból s pszichológiai tapasztalatokból indulva ki, az empirikus naturalizmust a saját fegyvereivel verte meg. [...] *A teremtő fejlődés* végén, 1907-ben, Bergson jelezte, hogy majd foglalkozik az istenkérdéssel; hosszú ideig hallgatott erről. A hosszú *attente* után végre itt van kezemben a könyv, mely Bergson filozófiai művét az erkölcs és isteni problémák végiggondolásával betetőzi: *Les deux sources de la morale et de la religion*.”⁴⁸

Babits ezután részletes elemzést ad a könyvről, amelyben Bergson – a keresztény misztikusokat is tanulmányozva – eljut a Szeretet-Istenig.

Dienes Valéria említett tanulmányában éleslátón elemzi Bergson negyedik nagy művét, a *Két forrás...-t*:

„Benne Bergson negyedszer és utoljára alkalmazza kutatómódját, ezúttal még tágabb területre tágitva munkamezejét. [...] Ha lefejtjük e mű alapgondolatáról mindazt, amivel a kivitel föllekesítette, az egész bergsoni művön végigvonuló Tartam-intuícióból fakadó teremtő fejlődésnek a tapasztalati világban elérhető legmagasabb állomását pillanthatjuk meg a keresztény misztika hatalmas élménykincsében, mely Bergson számára az emberi szellemiség csúcsteljesítményét jelenti. Az emberiség e morális hősei, az evangélium neveltjei a teremtő fejlődésnek új győzelmét képviselik. A teremtő fejlődés szellemlépteiben mindegyikük egyetlen és megismételhetetlen

⁴⁶ Uo., 10–11.

⁴⁷ Ez a korábban kiadatlan tanulmány *Az erkölcs és a vallás két forrása* bevezetőjeként jelent meg.

⁴⁸ BABITS Mihály: *Könyvről könyvre*, Budapest, Magyar Helikon, 1973, 110–120.

megújulás, az anyagon áttörő eszméleti erőnek új meg új állomásai, egybehangzó tanúságok arról, hogy a lét Okának és Céljának a mi eszmélésünk köréből vett legjobban megközelítő vonása a *szeretet*.⁴⁹

Bergson – mint már említettem – a *Két forrás...*-ban a *Teremtő fejlődés* folytatását, második részét írta meg. A misztikus a szeretetben látja Isten lényegét; a filozófus ezt a szeretetet teremtő energiának fogja fel. Egyes lények azért hívtak létre, hogy szeressenek és szeressék őket, minthogy a teremtő energiát a szeretettel kell meghatározni. E lények különböznek Istentől, aki maga a szeretetenergia; ezért csak a világegyetemben jöhettek létre, és a világegyetem értük, miattuk lett.⁵⁰

„Isten szeretet és szeretet tárgya: ez a miszticizmus egész hozadéka. Erről a kettős szeretetről beszél vég nélkül a misztikus. Leírása befejezhetetlen, mert a leírnivaló kifejezhetetlen. De az, amit világosan megmond, annyi, hogy az isteni szeretet nem valami az Istenből, hanem maga az Isten. Ehhez az útbaigazításhoz csatlakozik a filozófus, aki Istent személynek tartja, és mégsem akar durva antropomorfizmusba esni.”⁵¹

A *Két forrás...*-ban Bergson *csak egyszer beszél Krisztusról*. „A kereszténység eredeténél ténylegesen ott van Krisztus” – szögezi le. Nem vitatja Krisztus isteni természetét, megelégszik a Krisztus-tény állításával, és a Hegyi Beszédet Hozzá kapcsolja. „Egyszerűen csak ezt mondjuk: ha a nagy misztikusok olyanok, amilyeneknek leírtuk őket, akkor utánczóik vagy eredeti, de tökéletlen folytatói annak, amit tökéletesen valósított meg az Evangéliumok Krisztusa.”⁵²

BERGSON-HATÁS DIENES VALÉRIA MOZDULATMŰVÉSZETÉBEN (ORKESZTIKA-KUTATÁSÁBAN)

A *Jel és mozdulat (Evológika)* című írás gépelt példánya, mely egy tihanyi konferenciára készült, így kezdődik:

„Az a kutatás, amelyről itt beszámolok, évtizedeken át (1915 óta) folytatódó elméleti és gyakorlati munkának jelen üteméből való. Eredményeit kezdettől fogva az ember megismerésének a mozdulatrendszer eszközeivel való gazdagítására szántam. Azaz ébredési tünetek között, amelyek a századfordulón az emberiség szellemi

⁴⁹ DIENES Valéria: *Henri Bergson (1859–1941)*, 15.

⁵⁰ Uo., 283–284.

⁵¹ BERGSON: *Az Erkölc és a vallás két forrása*, 278.

⁵² Uo., 264–265.

életét jellemezték, elevenedik meg az az antropológia, mely Pavlov és Bechterev óta mozdulatpszichológiával világítja meg az eszméleti jelenségeket. Ezt a gondolatot filozófiailag is megalapozza, sőt egy fiziológiai eredményt metafizikával megelőz (Henri Bergson és Pierre Marie), az esztétikát új utakra tereli (Benedetto Croce), a képzőművészeteket új irányokkal gazdagítja (impresszionizmus, expresszionizmus, kubizmus stb.), még a táncszínpadot is gondolatközlővé teszi (szabad tánc, a jövő tánca, Béjart-előzmények), mindezt s még sok más, az időnek tartammá éledése, az átélt idő megpillantása révén, mely az emberi alkotásoknak közlésére is új látóhatárt nyitott.”

Az *ember-mozdulat* kapcsolatáról írva Dienes Valéria így hangsúlyozza Bergson befolyását:

„A legteljesebb embertanulmány a teljes mozdulattanulmányon alapul. Nem mozgást, hanem mozdulatot mondok. A mozdulatnak a mozgás fizikai tényezőin kívül pszichológiai tényezője is van. A fizikai mozgás tér-idő-erő hármasa az életjelenségekben a negyediknek: a jelentésnek szolgálatában áll. Így a mozdulat teljes tanulmánya négyágú feladat. Mikor a századforduló körül Bergson gondolatainak és a két Duncan mozdulatkincsének hatására ebbe a tanulmányba fogtam, nem a mozdulat pusztá gyakorlata, hanem annak az emberi fejlődésben adott szerepe érdekelt. Ezért neveztem el munkámat »orkesztikának« (mozdulattanulmánynak; az orcheomai=mozdulok értelmében). A *Matière et Mémoire*-ban megjelenő mozdulatpszichológia és az *Évolution créatrice* fejlődéstana dolgozott gondolkodásomban, amellyel Isadora táncait és Raymond geometriai mozdulatkincsét szemléltem a XX. század második tizede után.”

„Minden emberközi információelmélet azon múlik, hogyan értelmezzük ezt az érintkezést. Az eszmélettartalmak eredeti mivoltukban más elmékbe át nem vihetők, és egyéb kapcsolatuk nem valósítható, mint a közös birodalomba tartozó mozdulataink jelentésének megértése. Azt a mozdulathidat, amelyen át gondolataink kicserélődnek: *jel*nek nevezzük. Minden jel mozdulat eredetű, bármelyik érzékszervünk vállalta is ennek közvetítését. A jel közvetítő hatásának megértéséhez eszméletünk *szimbolizáló* hajlamának megvilágítására van szükségünk, amelyet az átvevő, a mozdulatrezonanciát végző fél az átvett mozdulattal újra eszméléssé *szublimál*. Ez az eszméletből mozdulattá és a mozdulatból újra eszmélétté változó műveletinverzió, az *eszméletcsere*, ennek a két folyamatnak a találkozása. Egyik a szimbólummá változtatás, a mozdulatjelenség, amely eszméletből fakad és mozdu-

lattá válik, másik a szublimálás, mely a rezonált mozdulatból fakad és újra eszmélést teremt. Ez az eszméletcsere lefolyása.”⁵³

„ESZMÉLETCSERE”

Dienes Valéria hosszú életét és tevékenységét a bergsoni eszmevilág – az intuíció, az időreform (*durée*/tartam, megélt idő) és a „teremtő fejlődés” (a lét dinamizmusa) – alakította. Bergson-fordításai és értelmezései során – továbbgondolva Bergson–Teilhard–Prohászka rokon gondolkodását – saját teremtő eszmélődésében valami csodálatos ozmózis révén megvalósult az „eszméletcsere”. Erről tanúskodnak hajnali (jórészt kiadatlan) naplójegyzetei.⁵⁴

Dienes Valéria, aki 1924–1927 között az ugyancsak „bergsonista” Prohászka Ottokár püspökkel is szellemi/lelki barátságot kötött, majd felfedezte Henri Bergson és Pierre Teilhard de Chardin szellemi rokonságát (az 1960-as években a jezsuita gondolkodó esszéiből is fordított).⁵⁵ 1967. május 22-én ezt jegyezte be naplójába:

„Szeretném felgyújtani azt a belső tüzet, amit az én nagy lelkeim tápláltak: kinek melyik volna alkalmasabb: *Bergson–Prohászka–Teilhard*; szeretném megírni a nagy Triót [...]: *Henrik–Ottokár–Péter* trióját, akik abban az Időn kívüli örök állapotban talán el tudnák mondani az Idők emberének azt, amit nem találnak meg maguk...”

1970. MÁJUS 14.

„Ottokár és Henrik az örökkévalóságban karöltve járó lelkek. Szomszédos Terra-évben születtek. A véges életszakaszban egymástól földileg »messze« élnek. Sohasem cserélik ki gondolataikat emberszóval. Henrik nem érti Ottokár nyelvét. Ottokár olvassa Henriket. Gondolataik emberlelkekben mégis összeélednek. Még Péter nincs itt, később jön. Hozza az ideszánt gondolatfejlődés kezdődő szintézisét...”

⁵³ A *Táncművészeti Értesítő* 1977/1. száma közölte Dienes Valéria *A szimbolika főbb problémái* című tanulmányát, amelyben bővebben kidolgozta az evológikát. Ezt közölte Dienes Gedeon 1995-ben a DIENES Valéria: *Orkesztika – mozdulatrendszer* című gyűjtőkötetében (Budapest, Planétás, é. n., 66–86.). Lásd még SZABÓ Ferenc SJ: „Eszméletcsere. Bergson, Dienes Valéria, Prohászka és Teilhard de Chardin szellemi-lelki kapcsolódása”, *Kellék* 2018, 60. szám. *Valóság, mozdulat, gondolat, Dienes Valéria filozófiája*, 137–151. A *Kellék* e lapszáma annak a konferenciának anyagát tette közzé, amelyet 2018. április 12–13-án az Orkesztika Alapítvány és az ELTE BTK Magyar Filozófiai Központja rendezett.

⁵⁴ „Eszméletcsere”, in *Prohászka ébresztése II*, 277–323.

⁵⁵ *Hit az emberben*, Budapest, Szent István Társulat, 1968.

Dienes Valéria *evolútív lény* volt és az evolúció addig meg nem fogalmazott 'törvényei' szerint gondolkozott, továbbfejlesztve Bergson, Prohászka és Teilhard meglátásait. Bármire reflektál leveleiben, eszmélődésében mindig valami új van születőben. Bergsontól és Babbitstól Prohászka és Teilhard de Chardin keresztül Dienes Valériaig szélesedik és mélyül – vagy inkább misztikus magasságokig lendül – az eszméletcsere, végül az örök isteni Akaratig, az Ómegáig száll a Gondolat. És ebben az isteni–emberi– kozmikus távlatokat táró vízióban – ebben a „léleklátásban” – megvan a helye az *australopithecus*nak éppúgy, mint a mai *homo sapiens*nek, mint a názáreti Máriának és a kozmikus Krisztusnak. Élete vége felé már csak versben és énekekben tudta kifejezni „eszmélése teljes világát”. Jézus neve számára „szeretetsugar”, „szent mágia” vagy áldott „isten erőter” – itt már a középkori *Amor sanctus*, a *Szent Szeretet* modern változata zeng tovább.

HENRI BERGSON – PIERRE TEILHARD DE CHARDIN –
PROHÁSZKA OTTOKÁR – DIENES VALÉRIA

Az OSZK Kézirattárában őrzött hagyaték naplójüzeiteiben több feljegyzés igazolja, hogy Dienes Valéria tervbe vette a *Bergson–Prohászka–Teilhard-kapcsolat* feldolgozását. Igazában számos naplójegyzetében – hajnali eszmélődéseiben – már meg is történt ez az „*eszméletcsere*”, amellyel a Bergson-tanítvány új műfajt teremtett: saját szellemében valósította meg a három gondolkodó párbeszédét, miközben továbbfejlesztette azt.

Bergsonra emlékezve a *gondolati közelséget* hangsúlyozza: „Most úgy érzek egész belső világgal. [...] Oly közel vagy most nekem, mint mikor gondolatod szerelme a lelkembe hozott. *Emberileg* is, egészen közletről is nagyon tudtalak volna szeretni! Csak nem asszonyilag. Az elmém vágyódott utánad...” (1970. május 11., XX. füzet.) És még ugyanitt: „A Pállal [férjével – Sz. F.] töltött fiatal margitszigeti órákhoz képest, amelyek érzelmi világomat elöntötték, ez a Gondolat ellenállhatatlan szerelme volt, mely az idegen földről hazahozta lelkemet... Emberlelkek nyúltak hozzám. Mindig a lélekbe voltam szerelmes. Mindig zavaró ráadás volt a test – ha véletlenül ott volt.” Lényeges ez a vallomás Dienes Valéria és Prohászka Ottokár „rejtélyes barátságának” megértéséhez is.⁵⁶

⁵⁶ Vö. TAMÁS Erzsébet tanulmányát: „Prohászka Ottokár és Dienes Valéria rejtélyes barátsága” in *Prohászka ébresztése I*, 235.

Dienes Valéria *Eszméletcsere* című írásának elképzelt beszélgetése Bergson és Prohászka eszméletcseréjét mutatja be: „két emberi elme gondolatot vált egymással”. Az 1927-ben elhunyt Prohászka magyarul, az 1941-ben meghalt Bergson franciául beszél (Dienes Valéria Bergsont itt is magyarra fordította).

„Ebben a beszélgetésükben saját szellemi alkatuk természetéről váltják fel eszméletüket és annak emberileg már beérett tartalmát. A mindenség két közeli pillanatában indultak el öröklétük földi pályáján. Egyik az 1858-ik, másik az 1859-ik földévben, éspedig a korábbi [Prohászka] október 10-én, a későbbi [Bergson] pedig október 18-án. Az egyik gyermekkorában a judaizmust, a másik gyermekkorában a kereszténységet szívta be. Majdnem egyidejűleg éltek a földön, de sohasem találkoztak...”

Következik az „elmék párbeszéde”. Bergson és Prohászka bemutatja ismeretelméletét; beszélnek az intuícioról. Közben utalás történik Teilhard de Chardinre is.

Prohászka: „Ezek a gondolatok nem fogalmi pontosságok, ezek élményekre való rámutatások, melyek az empíria ugyanolyan valóságos részei, mint a belőlük fogalmasítottak. Ezek az eszmélés más területeiről valók, a teljes belső világ valóságából, amelyet későbben jött gondolattestvérünk [Teilhard] »dedans«-nak emlegetett, és amelyen át ugyanaz az intuíció közeledik felénk.”

Bergson: „Ez bizony ugyanaz a dolog, amit én hangsúlyoztam Párizsban, a mi filozófiai társaságunknak az összejövetelén, amikor megkérdeztek engem: ugyan mi az az intuitív ismeret?... (Az emberi szellem) képes egyesülni és azonosulni a valósággal, mely egyszerre materiális és spirituális. De nehéz róla beszélni, és azt elgondolni, és könnyen megvádolják az embert költészettel, mikor gondolatot merít azokból a metaforasorozatokból, melyek a kifejezhetetlenek ugyanazon pontja felé irányulnak.

Nem ízlelted soha ezeket a nehézségeket?”

Prohászka: „Ezt az ismeretelméletet kellett volna továbbépítenem, de nem építettem tovább. Lehet, hogy sok mindent elmondtam volna helyetted, de a velem együtt-lakó eszméletársak félreértettek engem, mert szavakon át néztek a valóságra, fogalmi struktúrákon át a közvetlenre, és egyetlen valóságnak minősítették a fogalmasítottakat és a közvetlent. [Utalás az indexre tett székfoglalóra –Sz. F.] Akkor leléptem a metafizika talajáról és teljesen az emberlelkek gondozására fordítottam a nekem adott szellemi erőket. Beszéltem az ő naiv realizmusuknak a valósághoz eléggé hozzáférni próbáló józan ész nyelvén – nálatok »sens commun«-nek hívják.”

Bergson: „Ezen a nyelven minden metafizikát el lehet mondani.”

Prohászka: „Én azonban ismeretelméletem kettősségét már nem az emberi eszmélet magyarázatában, hanem Krisztus valóságában vittem munkába, és megépítettem a magyar lelkek számára az egyházas Krisztus-valóságot. Te messziről jöttél Krisztus felé.”

Bergson: „Jól mondd: én gyermekkori judaizmusomból léptem ki. Én nem nevelődtem benne, mint te, hanem úgy kellett fölfedezni a Krisztust. Sohasem tudtam teljesen kibeszélni magamat róla, mert soha sem mondtam ki utolsó szavamat sem. Mégis a *Két forrás* című művemben a misztikus empiriával egybehangzóan és főleg a katolikus misztika kijelentéseinek értelmében azzal a meggyőződéssel konkludáltam: hogy Isten – szeretet. Ez a Krisztusnak tanítása. Így én is a te konklúzióra jutottam...”

A párbeszéd következő szakaszában Dienes Valéria még jobban kidolgozza, Bergson milyen hatások, felismerések révén jutott el a felfedezéshez, hogy *Isten = Agapé*. Bergson az *Eszmélet közvetlen adatai*, majd a *Teremtő fejlődés* gondolati fejlődésén át jutott el a *Deux sources (Az erkölcs és a vallás két forrása)* vallásfilozófiájához. Prohászka már nem ismerhette ezt a könyvet.⁵⁷

A Bergson–Prohászka-párbeszéd így folytatódik:

Bergson: „Én úgy látom, hogy az, ami szellemi testvérekké tesz bennünket, az gondolkodásunknak a közvetlen felé vivő irányulása. A konstruktívna vitalizálódása. Visszatérés a még-nem-formulázott források felé.

Belemerülés a gondolat történetébe, amelyet védelmez, erősít, elmélyít az a konkrét benyomás, amelyet »tényfürdőinkben« nyerünk, és amelyek bennünket azoknak a születőben levő fogalmaknak metaforái felé vezetnek, hogy megjelenhessenek a gondolkodás történetében oly ritkán megjelenő intuitív pillanatok...”

Dienes Valéria, amikor 1924 és 1927 között szellemi-lelki kapcsolatba került Prohászka Ottokárral, azonnal fölfedezte és kifejezte a két gondolkodó szellemi rokonságát.

„Az a gondolat, hogy napjaink minden filozófiai megújulása az evolúció céltudatos, vagy mély eszméleti feltöréseiből fakad, dolgozott már Spencer evolucionizmusában

⁵⁷ Minderről bővebben lásd SZABÓ Ferenc SJ: „Bergson útja az Evangéliumok Krisztusa felé”, in Uő.: *Lélekben és igazságban*, 225kk. és Uő.: „Babits filozófiája”, in *Jelek az éjszakában*, Róma, 1983, 138kk.

is, amelyet Bergson elégtelennek vélt, mondván, hogy amiről Spencer beszél, az nem evolúció, mert az idő metafizikai reformja nélkül a fejlődés le nem írható... Ez (a bergsoni) episztemológia Prohászkanál nem állt meg az emberi eszméleten, hanem emberből indult ki, istenismeretben végződött. Ennek mélységeit használta fel életének az index utáni korszakában, az élet feladatai közt végleg túlsúlyá tett pasztorálásban, amellyel megkevesbítette filozófiai kutatásait. Metafizikai eredetű megvilágításait is a pasztoráció szolgálatába állította, és szívesen tekintette a fogalmat s a belőle fakadó konstrukciókat az emberi cselekvés életingereinek. Az ismeretet kezdődő cselekvésnek látta, és gyakran megismételte, hogy a fogalmi körvonalazottságának és vázlatosságának kritikája nem a gondolat homályának és pontatlanságának javára szól. A fogalom az infinitezimale, amelyben már ott rejlik a tetté fejlődésnek előreküldött képlete, és benne már előre kialakul az élet cselekvő integrálja az ismereti elemnek a tevékenység e kikezdésében.⁵⁸

Dienes Valéria *Vigilia*-beli cikkében azokra a „három évig tartó gondolatközlésekre utal, amelyek 1924 és 1927 közötti beszélgetéseik során történtek, amikor is Prohászka „a legnagyobb eredetiséggel és közvetlenséggel” fogadta az evolúció megújult, az időreformból folyó gondolatát. A cikkben és a fiktív Bergson–Prohászka-dialógusban is arra tesz célzást, hogy Prohászka 1924 előtt nem ismerte igazán Bergson ismeretelméletét. Ezt azonban meg kell kérdőjeleznem, hiszen már 1910 körül, amikor Dienes Valéria Párizsban Bergson-t hallgatta, Prohászka közvetlenül is – az *Eszmélet közvetlen adatai* német fordítása alapján –, de Edouard Le Roy közvetítésével is megismerte és magáévá tette a fejlődés, a történetiség, a cselekvés, az intuíció és átélés bergsoni–blondeli eszméit.⁵⁹

PROHÁSZKA OTTOKÁR – HENRI BERGSON –
EDOUARD LE ROY – PIERRE TEILHARD DE CHARDIN

Dienes Valéria, aki jól ismerte Bergson, Prohászka és Teilhard eszmevilágát, mélyreható intuícióval megsejtette a három gondolkodó szellemi rokonságát, és részben még tovább is gondolta ezt az „eszméletcserét”. Már jeleztem, hogy a fiktív Bergson–Prohászka-dialógusban is, de Dienes Valéria naplójegyzeteiben is utalás történik a harmadik „rokon” gondolkodó, Teilhard de Chardin víziójára. A Pascal-hoz hasonlóan auvergne-i születésű jezsuita tudós és gondolkodó esszéiből Dienes Valéria többet magyarrá fordított.

⁵⁸ Lásd a *Vigilia* 1974. karácsonyi Prohászka-számában meglátásának tömör összefoglalását: *Ismeretelmélet és időreform Prohászka és Bergson gondolkodásában*.

⁵⁹ Lásd SZABÓ Ferenc SJ: „Prohászka és a modernizmus”, in *Prohászka ébresztése I*, 88–119.

Prohászka és Teilhard néhány meglátásának rokonságát, közös eredetét *tényszerűen* vizsgálva kétségtelen, hogy a közös forrás vagy gyökér Bergson filozófiája, amely hatott Prohászka-ra és Teilhard-ra is (Prohászka-ra előbb, mint a jezsuita gondolkodóra).

TEILHARD ÉS LE ROY

Madeleine Barthélemy-Madaule vaskos, 686 oldalas monográfiájában alaposan feldolgozta Henri Bergson és Teilhard de Chardin szellemi kapcsolatát.⁶⁰ A könyv függelékében külön is foglalkozik a bergsonista Le Roy és Teilhard de Chardin kapcsolatával, együttműködésével. Emlékeztet arra, hogy Teilhard *Hogyan hiszek* című, 1934-es esszéjében kijelentette:

„Világos, hogy cselekszünk. De a valóságnak milyen strukturális sajátosságokkal kell rendelkeznie, hogy ez az akarati mozgás létrejöhesse? S a világnak milyen feltételeket kell teljesítenie, hogy működhessen benne az öntudatos szabadság? A cselekvés problémájára Blondellel és Le Roy-val ezt válaszolom: »Hogy mozgásba jöjjön az a látszólag oly parányi valami – az emberi aktivitás –, ahhoz nem kevesebb kell, mint a romolhatatlan eredmény vonzása. Csakis a halhatatlan hódítás reménye indíthat minket útra.« S azonnal le is vonom a következtetést: Tehát a Halhatatlan van előttünk.»⁶¹

Teilhard és Le Roy 1920 körül ismerkedtek meg. Közvetlen kapcsolatuk 1920 és 1923 közé esik; levelezésük 1925-től 1934-ig tartott. A két francia gondolkodó között mély barátság alakult ki, erről mindketten nyilatkoztak. Egyik is, másik is elismerte, milyen sokat köszönhet a másiknak az evolúcióra való reflexióban. A *nooszféra* (szellem szférája) kifejezést együtt gondolták ki. Le Roy két-három munkájában felhasználta Teilhard kiadatlan írásait, s idézte is őket. Amikor pedig a jezsuita nem terjeszthette szabadon haladó eszméit, Le Roy, Bergson utódaként a Collège de France-beli előadásában is szócsöve lett. Teilhard maga a *L’Hominisation* című 1923-as esszéje elején kézírással megjegyzi, hogy az itt előadott nézeteknek széles teret adott Edouard Le Roy a Collège de France-ban tartott kurzusai során. Le Roy halála után özvegyének kijelentette: „Ön tudja, milyen mély benyomást gyakorolt rám.” C. Cuénot-nak pedig ezt írta: „Kevés olyan ember van, akit úgy csodáltam, mint Edouard Le Roy-t. Oly derűs, olyan teljesen emberi és oly mélyen keresztény.”

⁶⁰ *Bergson et Teilhard de Chardin*, Paris, Seuil, 1963.

⁶¹ *Út az Ómega felé*, Válogatás Teilhard de Chardin műveiből, fordította Rezek Román OSB, Budapest, Szent István Társulat, 1980, 451.

Teilhard jórészt elfogadja Le Roy bergsonizmusát; sőt közelebb áll realizmusával Bergsonhoz, mint a túlságosan idealista Le Roy. De ez utóbbi, aki kiváló filozófus volt, segített a fiatal Teilhard-nak pontosítani nézeteit. Ugyanakkor tény, hogy Teilhard már megismerkedésük előtt olvasta és csodálta Bergson három első művét; később pedig a *Két forrás...*-t. 1908-ban olvasta nagy lelkesedéssel Bergson *Teremtő fejlődését*: a filozófus felébresztette a fiatal jezsuitát „fixista álmából”: felfedezte az evolúciót, amely a „tartamban” folyik, és a szellem felé ível. Teilhard sok elemet kölcsönöz Bergsontól a fejlődés leírásában, de – vele ellentétben – nem széteső sugárkévének, hanem nyalábok összpontosulásának tekinti az evolúciót. Az 1917-es *Teremtő egyesülésben* írja Teilhard:

„Amíg Bergson *Teremtő fejlődésében* a kozmosz úgy mutatkozik, mint egy forrás-központból kiinduló, de széttartó sugárzás, addig annak a világegyetemnek alakja, amelyet a *Teremtő egyesülés* tár elénk, egybetérítő, összpontosuló, és központot keresve alkot egyetlen folyamat valami végtelenül szétterült szférától elindulva. A két elmélet egyformán evolutív jellegű, de egyik iránya a másiknak homlokegyenest fordítottja.”⁶²

Teilhard a keresztény hit fényében egészíti ki, fejleszti tovább Bergsont. Megmutatja, hogy a világejlődés a nooszféra fázisában csak úgy folytatódhat, ha egy már létező transzcendens Ómega-pont vonzza, egyesíti az emberi személyeket a felülről jövő szeretet-energiával. Igen, ez a Szeretet-Isten, akit a misztikusokat tanulmányozó Bergson is felfedezett. Teilhard-nál a kozmogenezis, biogenezis, antropogenezis, noogenezis folytatása – más szinten – a krisztogenezis, vagyis a föltámadt Krisztus Lelke által kibontakozó természetfölötti élet.

***

Dienes Valéria a bergsoni filozófia és a prohászcai misztika folytatódását, továbbfejlesztését Teilhard-ban ismerte fel; mintegy a saját bergsonista filozófiáján és a prohászcai misztikáján szűrte át és „párolta” le a teilhard-i lelkiséget. Ennek nyomai megtalálhatók említett naplójegyzeteiben. Ízelítő a *Miénk az idő* című gyűjteményből. (Prohászka eucharisztikus lelkiségét újra megtalálta Teilhard-nál is.)

1971. május 21. „»Az én emlékezetem«. És valamit kell az emberiségnek ezentúl folytonosan cselekedni erre az Emlékezetre. Az Ó Emlékezetére. Kinyitotta már valaki ezt az ablakot? Kinézett-e valaki annak távlatába? Tudom: Ottokár, Henrik, Péter (Prohászka Ottokár, Henri Bergson, Pierre Teilhard de Chardin.) Ez volt

⁶² Uo., 91.

Ígéreteleük tartalma. Mind a hárman ezért a szentmiséért jöttek, ezért az időbontó Szentmiséért; és az a Bergson, aki nem hagyta el a zsidóságát, de Isten tette kereszténnyé, ő mondta meg először ennek az Emlékezet szónak értelmét, mikor még nem is merte egynél többször kiírni Isten nevét a *Teremtő fejlődés*ben. Igen, most megérkeztem ehhez a három lélekhez, és pedig a szentmise Emlékezet szavánál. Most már tudom. Ennek a három léleknek Ígéretele az örökkévalóságból hozza nekünk Jézus Emlékezetét!”

1972. július 31. „Mert csupa kérdőjel vagyok és megkérdézem az én Velünk maradó Krisztusomat ebben a szikár belső magányomban is, ezzel a mindent visszaverő lelkiállapotban is, ezzel az üres eszmélettel is. Egyedül oda kéredzkedek az eucharisztikus csendbe, az Örök Szobába, a Világ Szeretet-Szobájába, a Velünk-maradás Otthonába, a Vele-maradásom örökre szóló Ígérétebe. Mindezeknek az ideírt szándékoknak most következő háromnapos teljesedésébe is, Prohászka Ottokár lelkével a Szentlélekben átélt egységembe, az Eucharisztia megértetlen mélysége előtt. És ebből az ismeretlen Istenmélységből és Istenmagasságból kérek erre a három napra: Látást, és a Látás mélyére Hitet és a Hit vérkeringésébe Szeretetet, amelyben örökké hallom az Istenszív dobogását. Ámen.”⁶³

⁶³ *Miénk az idő*, Budapest, Szent István Társulat, 1983, 289.